

ВЫСОЧАЙШАЯ БЕДНОСТЬ. МОНАШЕСКИЕ ПРАВИЛА И ФОРМА ЖИЗНИ. ДЖОРДЖО АГАМБЕН. ПЕР. С ИТ. И ЛАТ. С. ЕРМАКОВА. МОСКВА; САНКТ-ПЕТЕРБУРГ: ИЗДАТЕЛЬСТВО ИНСТИТУТА ГАЙДАРА; ФАКУЛЬТЕТ СВОБОДНЫХ ИСКУССТВ И НАУК СПбГУ, 2020. 216 с. ISBN 978-5-93255-571-2 (нвк.). 420.00 RUB.

Книга *Найвища бідність. Чернечі правила і форма життя* за авторства Джорджо Агамбена, – одного з найбільш популярних на сьогоднішній день континентальних філософів, – виступає передостанньою роботою його політико-антропологічного проекту *Homo Sacer*¹. Над цим проектом італійський мислитель працював близько 20 років та покинув його у 2015 р., оскільки, як наполягає сам автор: “жодне трудомістке філософське починання не може бути доведено до кінця, не може бути завершено”². У цілому проект *Homo Sacer* (“людина священна”, а також і “проклята людина”) присвячений дослідженню “форми-життя”³, тобто життя, невіддільного від своєї форми, в якому неможливо виділити щось на зразок “голого життя”. Для обговорення проблем сучасної політики в останніх роботах проекту Джорджо Агамбен звертається до теологічної проблематики, підтверджуючи свій титул “богословського провокатора академічної філософії”⁴.

¹ Проект *Homo Sacer* налічує 9 книг, розподілених на 4 томи (за наявності вказано російський переклад):

1. *Homo sacer. Il potere sovrano e la nuda vita* (Torino: Einaudi, 1995). *Homo sacer. Суверенная власть и голая жизнь* (М.: Издательство “Европа”, 2011).
- 2.1. *Stato d’eccezione. Homo sacer II, 1* (Torino: Bollati Boringhieri, 2003). *Homo sacer. Чрезвычайное положение* (М.: Издательство “Европа”, 2011).
- 2.2. *Stasis: La Guerra civile come paradigma politico. Homo sacer II, 2* (Torino: Bollati Boringhieri, 2015). *Stasis. Гражданская война как политическая парадигма. Homo sacer, II, 2* (СПб: Издательство Владимир Даль, 2021).
- 2.3. *Il sacramento del linguaggio. Archeologia del giuramento. Homo sacer II, 3* (Roma-Bari: Laterza, 2008).
- 2.4. *Il regno e la gloria. Per una genealogia teologica dell’economia e del governo. Homo sacer II, 4* (Vicenza: Neri Pozza, 2007). *Царство и Слава. К теологической генеалогии экономики и управления* (М.: Издательство Института Гайдара, 2018).
- 2.5. *Opus Dei. Archeologia dell’ufficio. Homo sacer II, 5* (Torino: Bollati Boringhieri, 2012).
3. *Quel che resta di Auschwitz. L’archivio e il testimone. Homo sacer III* (Torino: Bollati Boringhieri, 1998). *Homo sacer. Что остается после Освенцима: архив и свидетель* (М.: Издательство “Европа”, 2012).
- 4.1. *Altissima poverta. Regole monastiche e forma di vita. Homo Sacer IV, 1* (Vicenza: Neri Pozza, 2011). *Высочайшая бедность. Монашеские правила и форма жизни* (М.; СПб: Издательство Института Гайдара; Факультет свободных искусств и наук СПбГУ, 2020).
- 4.2. *Luso dei corpi. Homo sacer IV, 2* (Vicenza: Neri Pozza, 2014).

Зазначимо, що вже декілька років планується вихід українського перекладу “*Homo sacer. Суверенна влада й голе життя*” у київському видавництві “Критика”.

² Giorgio Agamben, *The Use of Bodies: Homo sacer IV, 2*, translated by Adam Kotsko (Stanford, CA: Stanford University Press, 2016), XIII.

³ В італійських виданнях “forma-di-vita”.

⁴ Michel Maidan, “Reviewed by Giorgio Agamben, The Mystery of Evil: Benedict XVI and the End of Days”, *Philosophy in Review*, no 5/6 (2017): 180.

“Провокативність” підходу Агамбена полягає у тому, що за допомогою філософської археології італійський філософ знаходить ключі до функціонування сучасних політичних концепцій саме в історії теології. У цьому зв’язку слід зазначити вплив месіанських ідей Вальтера Беньяміна, політичної теології Карла Шмітта⁵, Еріка Петерсона, Якоба Таубеса, філософських ідей Ганни Арендт та Мішеля Фуко.

Найвища бідність складається з трьох глав (та обов’язкових “порогів” між главами), де, “на зразковому прикладі чернецтва” (9), розглядаються, відповідно: взаємини між правилом і життям, літургією і правилом і, нарешті, форма-життя.

У *передмові* Джорджо Агамбен зазначає, що в цій роботі він досліджує проблему “відношення між життям і правилом, що визначає диспозитив, за допомогою якого ченці прагнули здійснити свій ідеал форми спільного життя” (9). Мета автора – через звернення до чернечих правил, зокрема, до концепції “найвищої бідності” (*altissima paupertas*) середньовічного руху францисканців, показати, що крім усталеного сучасного політико-економічного ладу існує й інший напрямок розвитку західної культури, який, можливо, ще чекає свого втілення. Адже Ісус сказав нам, що ми не можемо служити і Богові й мамоні (Мт. 6:24; Лк. 16:13).

Розглядаючи історію чернецтва через дослідження чернечих Правил або Статутів (*Regulae*) від Пахомія Великого, Василя Великого, Івана Касіяна, Августина Гіппонського, Бенедикта Нурсійського до папських енциклік сучасності, Агамбен наголошує на тому, що чернецтво пропонує світу інший вимір самого поняття “життя”. На початку книги Агамбен зазначає, що “великою спокусою чернецтва була воля сконструювати життя як всеосяжну і безперервну літургію” (11). Так, злиття правила з життям у габітусі⁶ чернечої кіновії (*koinos bios*) відкриває простір форми життя, без залишку присвяченого Богові. Через скандування часу у молитвах, що пов’язують час доби з епізодами життя Христа, кіновія актуалізує припис апостола Павла щодо безперестанної молитви (1 Сол. 5:17), “перетворюючи на богослужіння усе життя” (41). Не менш важливою в контексті життя як безперестанного богослужіння⁷ виявляється чернеча практика *meditatio* над Св. Писанням, яка може супроводжувати будь-яку діяльність. У цьому зв’язку автор задається питанням: “як мислити форму-життя – тобто людське життя, повністю вилучене з охоплення правом, – і таке використання тіл і світу, яке ніколи не субстанціалізується у привласненні?” (12). Це питання може вважа-

⁵ Зокрема, Дж. Агамбен реактуалізує у своїх творах відому тезу “всі ключові поняття сучасного вчення про Державу є секуляризованими теологічними поняттями” з кн.: Карл Шмітт, *Политическая теология*, пер. с нем., заключит. статья и сост. А. Филиппова (М.: Канон-Пресс-Ц, 2000), 57. Див.: *Царство и Слава. К теологической генеалогии экономики и управления* (М.: Издательство Института Гайдара, 2018).

⁶ Габітус (лат. *habitus*) – багатозначний термін, що позначає як спосіб існування, так і чесноту (у стоїків), у християнському вжитку в епоху після Августина – чернечий одяг як свідчення посвяти Богові. Джорджо Агамбен підкреслює, що габітус ченця – це “одразу і одяг, і образ життя” (32). Справжньою окрасою книги є наведена Агамбеном у першій главі цитата щодо символічного значення кожної деталі одягу понтифіка (35-36).

⁷ Зауважимо, що археології літургії присвячена окрема робота проекту *Homo Sacer: Opus Dei. Archeologia dell'ufficio. Homo sacer II*, 5 (Torino: Bollati Boringhieri, 2012).

тися лейтмотивом *Найвищої бідності*, а також запрошенням до останньої роботи проекту *Homo Sacer Використання тіл*⁸.

Перша глава книги присвячена розгляду виникнення чернечого правила, відношенню між правилом і законом, а також діалектиці втечі від світу та чернечого чину як установи. Апорія незводимості чернечих правил до юридичних положень вирішується Агамбеном у термінах нерозв'язності правила і життя. Так, монастир представляє собою майстерню божественного мистецтва – чернець бере на себе обов'язок “не стільки виконувати певні приписи, скільки, скоріше, дати жити в собі волі Бога” (69). Таким чином, йдеться про незводимість християнської форми життя до закону: “Християнин, як і Павло, “помер для закону” (*nomphi apethanon* Гал. 2:19), і живе у свободі духа” (73). Джорджо Агамбен підсумовує, що християнська форма життя не може вичерпуватися у виконанні припису, “не може мати природу закону” (75). Звертаючись до діалектики чернечого життя як втечі від світу і включення чернечих орденів у церковну структуру, італійський філософ зауважує, що перетворення вигнання на політичний принцип заснування нової громади бере початок у грецькій філософії, де вигнання постає метафорою досконалого життя філософа. Агамбен також наводить цитати з творів Філона і Амвросія, щоб показати, що втікач стає справжнім служителем нової общини, а “вигнання з віку цього” є політичним жестом заснування нового співтовариства (80). У цьому контексті слід підкреслити концептуальну рису агамбенівської філософії – “катастрофічний” стан завжди відкриває надію на “небо нове і землю нову” (Од. 21:1).

У порівняно короткій *другій главі* приводиться філологічний аналіз (як це притаманно творам Агамбена) та семантична історія терміну *Regula*. Італійський філософ наголошує на неможливості простого розрізнення між правилом і життям в чернечій практиці. Він каже, що саме через поняття “форма” правило (*forma regulae*) і життя (*forma vivendi*) переходять поріг нерозрізненості (92). Так, тісний взаємозв'язок між усним та письмовим характером правил дозволяє прочитати термін *Regula* не тільки як “написаний текст”, але також і як “образ життя” (109). Наприкінці глави автор звертає увагу на літургічний характер чернечих правил. Подібно до того, як *meditatio* робить *lectio* (читання) Св. Писання потенційно безперервним, кожен жест ченця, будь-яка сама невибаглива ручна діяльність, стають духовною роботою та набувають літургійного статусу *opus Dei* (119). Отже, ченці відмінюють розділення, перетворюючи форму життя на літургію, а літургію на форму життя. Джорджо Агамбен зауважує: “У цій перспективі протестантську реформу цілком легітимно розглядати як безкомпромісне відстоювання монахом-августинцем Лютером чернечої літургії проти церковної, і, зрозуміло, зовсім не випадково, що з власне літургійної точки зору вона визначалася через верховенство молитви, читання і псалмоспіву (форм, якими характеризується чернеча літургія) і мінімізацією служб єхаристії та інших таїнств” (121).

У *третьій главі* книги Агамбен зупиняється на релігійних рухах XII-XIII ст. як на зразковому прикладі нерозрізненості правила і життя, зосереджуючи особливу

⁸ *L'uso dei corpi. Homo sacer IV, 2* (Vicenza: Neri Pozza, 2014).

увагу на середньовічному русі францисканців, зокрема на їхній концепції користування (*usus pauper*) та найвищої бідності (*altissima paupertas*). Спроба Франциска Ассізького встановити для своїх братств практику, при якій відмова від володіння будь-чим стало формою життя, являє для Агамбена нечувану спробу в історії Заходу протиставити духовний шлях економічній парадигмі, що саме у ті часи починає своє тріумфальне сходження. Франциск приєднує своїх братів до найвищої бідності (*altissima paupertas*), явно вказуючи на братство як єдиний простір, в якому зречення від власності та виключення усіх типів панування (*dominium*) можуть бути зроблені без шкоди для цілісності як окремої юридичної особи, так і групи. У цьому розумінні францисканська “найвища бідність” не є “одиночною” аскетичною практикою для спасіння (від грец. *μνησχημα* – “одинак”) як це було в чернечій традиції. Тепер ця практика постає невід’ємною частиною “апостольського” або “святого” життя, яку сповідують у спільній досконалій радості (129). Францисканська форма життя є такою, яка не просто підпорядковується Правилу, але слідує слідами вбогості Ісуса, тобто постає ефектом дії духу Божого. Відзначимо, що євангельська бідність радикальних францисканських рухів розумілася не як нова екзегеза священного тексту, але його чиста і проста ідентифікація з життям, як ніби вони не хотіли читати і тлумачити Євангеліє, а тільки жити (131). Але кінцевий сенс полягає у тому, що, відмовляючись від складових елементів усталеного порядку (соціального, політичного, правового, економічного і т. д.), францисканська форма життя досягає реальної можливості не відтворювати цей порядок. При бажанні така зміна або перетворення практики життя фактично призводить до іншої свідомості та іншого світу⁹.

На подальших сторінках третьої глави італійський філософ намагається з’ясувати, “чи не прагнули францисканці у самому визначенні такої форми життя (*forma vitae, forma vivendi*) дати ім’я чомусь, чий сенс і новизну ще необхідно розшифрувати, і що саме з цієї причини ніколи не припиняло глибинно нас зачіпати” (131). В останньому висловлюванні можна бачити ремінісценції ідей Вальтера Беньяміна про “діалектичні образи” і “актуальне сьогодні”, де момент з минулого – не простий елемент історичного архіву, а потенційно динамічний засіб розуміння і зміни теперішнього¹⁰.

Джорджо Агамбен підкреслює, що питання, поставлене францисканцями щодо певного способу життя, а саме, відстоювання бідності (*altissima paupertas*), принципу користування та відмови від володіння (*usus pauper*) призвело в подальшому до непримиренного доктринального протистояння з папською владою. Напруженість у стосунках між францисканськими рухами та офіційною Церквою виникла на ґрунті того, що не було ніяких правових інститутів, ні юриспруденції, ні навіть літератури (авторів), які дозволяли б розуміти, санкціонувати і, тим більше,

⁹ Більше див. у: Олександр Тимофеев, “Францисканська “найвища бідність” як альтернатива неолібералізму”, *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*, Випуск 25 (2019): 85-92. <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.12>.

¹⁰ Більше див. у кн.: Олександр Тимофеев, *Signatura rerum: ключі від усіх речей. До методології Джорджо Агамбена* (Палі: Lulu Press, 2021).

законодавчо визначати спосіб життя, подібний способу життя Франциска та його сподвижників (130). Зіткнувшись з цією “новизною”, стратегія Церкви полягала, з одного боку, в тому, щоб її впорядкувати, регулювати і відвести такі рухи в новий чернечий порядок, або вставити їх в уже існуючий (як це відбулося, зрештою, з францисканцями). З іншого боку, коли це видалося неможливим, Церква перемістила конфлікт з рівня життя на рівень доктрини, засудивши ці рухи як єретичні (вальденси, катари, спірітуали, апостольські брати тощо).

Питання, яке найбільш цікавить автора у францисканській формі-життя, це *спроба здійснювати людське життя і практику абсолютно за межами правових відносин* (154). Вивчаючи аргументи францисканських теологів (Бонавентури, Петра Іоанна Оліві, Михайла Цезенського, Бонаґрація з Бергамо, Річарда з Конінгтона, Франциска з Асколі, Вільяма Оккама, Джона Пекхема та ін.) щодо юридичного обґрунтування теорії користування (*usus pauper*), випускник юридичного факультету Римського університету Джорджо Агамбен зазначає, що чим глибше францисканські теологи занурювалися у юридичну проблематику, залишаючи контекст форми-життя, тим швидше вони тими ж юридичними аргументами були розбиті (193). За словами автора, наполегливе бажання викласти теорію користування в юридичних термінах не дозволило францисканцям вловити зачатки теорії користування, що містяться в посланнях Павла, особливо у 1 Кор. 7:20-31, де користування світом – наче й не користування або як невикористання до кінця (*et qui utuntur hoc mundo, tamquam non utantur*; грецьке *hōs tō katachrēmatoi* означає “як ті, що не використовують до кінця, не зловживають”) визначало форму життя християнина (194).

На завершення книги італійський філософ звертається до прочитання есхатологічних ідей Йоахіма Флорського середньовічним францисканським теологом Петром Оліві, який характеризує останні епохи світу через синтагму “життя” Христа: “Бо як особистість Христа є завершення Старого Завіту і всіх особистостей, так життя Христа є завершення Нового Завіту і, я б сказав, усіх життів” (198). На переконання Агамбена, особливий есхатологічний характер францисканського послання має вираження не у вченні, а у формі-життя: “через яку саме життя Христа знову стає присутнім у світі” (199).

Таким чином, за думкою Джорджо Агамбена, францисканська концепція “найвищої бідності” представляє собою можливий шлях звільнення від економічних та політичних диспозитивів, що позбавляють свободи наше життя. Як стверджує автор, “використання того, що має на увазі теорія, розроблена теологами Ордену францисканців, робить “найвищу бідність” формою-життя, що починається тоді, коли всі форми життя на Заході приходять до свого історичного вичерпання” (199). Незважаючи на радикальний аскетизм, францисканська “найвища бідність” (*altissima paupertas*) та загалом середньовічні чернечі правила мають надихати тим, що в них не робиться розрізнення між біологічним життям і політичним життям, яке визначає майже всю сучасну механіку влади. Наводячи історичні приклади, Агамбен хоче переконати нас у тому, що логіка насильства і виключення не позбавлена альтернатив, і що різним людям і соціальним групам часто вдавалося

звільнитися від неї. Ці випадки необхідно вивести із забуття сьогодні і уважно розглянути, оскільки вони можуть допомогти нам побудувати суспільство, принаймні, трохи більш стійке до зловживання владою.

Отже, книга Джорджо Агамбена *Найвища бідність. Чернечі правила і форма життя* може бути корисною всім, хто цікавиться теологічними витоками сучасних політичних процесів. Деяка перевантаженість тексту цитатами середньовічних авторів може бути як недоліком, так і перевагою цього захопливого дослідження “чернечих правил як форми-життя” від одного з найяскравіших нині живущих континентальних філософів.

*Олександр Тимофєєв
незалежний дослідник
Дніпро, Україна*

ORCID: 0000-0002-7004-8320

*Надійшла до редакції / Received 17.06.2021
Прийнята до публікації / Accepted 13.10.2021*